

RITUAIS FESTIVOS NO SANTUARIO DO SAN BARTOLOMEU DE ABRAGÁN (O CORGO, LUGO)

Blanco Prado, José Manuel
Doutor en Historia

Ladra, Lois
Proxecto CORGORAL

RESUMO

Achega etnolóxica ás crenzas, devocións e rituais propios da romaría do santuario do San Bartolomé de Abragán (O Corgo, Lugo). O estudo foi elaborado polos autores *in loco*, seguindo as bases metodolóxicas propias do método etnográfico: observación directa, observación participante, entrevistas semidirixidas... Os traballos de campo decorreran durante as festividades correspondentes aos anos 2022 e 2023.

PALABRAS CLAVE

Antropoloxía da relixión, método etnográfico, observación participante, relixiosidade popular, santuarios, O Corgo.

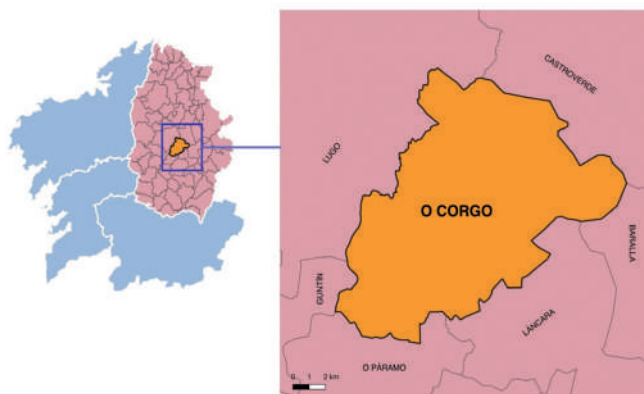
1. LIMIAR

No concello do Corgo existe unha ermida no lugar de Abragán, na que cada 24 de Agosto segue viva a chama da piedade popular. Esta móstrase viva de cara a un territorio de gracia que ocupa unha extensión menor á doutros santuarios do municipio¹. Non obstante, isto non é motivo para que non se leve a cabo o estudo dun recinto sacro, que aínda segue posuíndo unhas peculiaridades específicas en canto á súa operatividade, reflectida nunha serie de rituais e ofrendas moi ben cumprimentadas polos seus devotos. Pois ben, neste breve estudo imos facer alusión aos seguintes trazos: en primeiro termo, é mester localizar o santuario por medio das Coordenadas U.T.M. e, tamén, dende unha óptica eclesiástica e civil; logo, cómpre sinalar os seus datos artísticos e documentais máis relevantes; finalmente, hai que analizar o influxo devocional que exerce este

santuario sobre a súa contorna, patentizado non só nos pedimentos dos devotos, senón tamén nos rituais e nas ofrendas de observancia.

2. O CONCEPTO DE SANTUARIO

A relixiosidade de cada pobo, como todo fenómeno vivo, ten os seus trazos especiais. Cada comunidade vive e manifesta a fe dun xeito propio. Unha relixiosidade é popular cando se configura con ese pobo e manifesta o seu sentir. É parte da cultura, dun modo de pensar e de vivir.

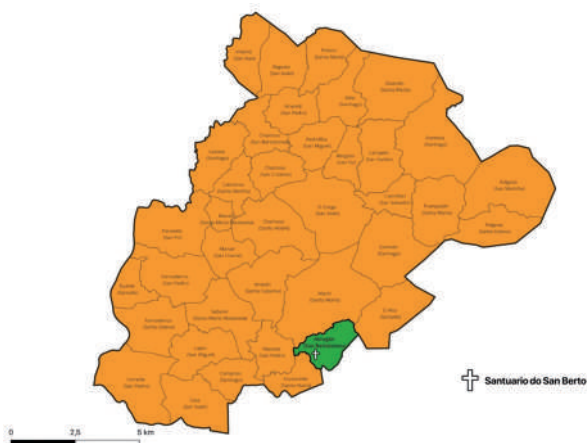
Localización do concello do Corgo na provincia de Lugo. Elaboración: Antonio Figueroa Paz

Para comprender a relixiosidade popular cómpre ter en conta varios factores: o pasado, o que na actualidade o rodea, os trazos do lugar, o estilo das persoas, como viviron o cristianismo, que é o que herdaron dos séculos pasados, que é o que cada unha das xeracións recibiu e achegou... Polo tanto, é popular o que o pobo crea mais tamén o que recibe, asimila e fai propio. Unha das manifestacións típicas da relixiosidade popular radica nos santuarios.

O santuario é un espazo de culto representado por unha ermida, capela ou igrexa parroquial. A el acoden devotos da propia parroquia na que se empraza o recinto sacro e, tamén, doutras comunidades máis ou menos lonxanas, segundo o grao de influencia que exerza o lugar sacro.

¹As Virtudes, na freguesía de San Miguel de Pedrafita, celébrase o domingo de Ascensión; o San Bernabé do Castrillón, na de Santiago de Gomeán, o 11 de Xuño e o Santo Anxo da Garda, na de Santa Catarina de Anseán, o segundo domingo de Maio.

«*El Santuario es un lugar de culto que atrae romeros en ámbito superior al local*»². Cando os romeiros non pertencen á parroquia, o máis habitual é que veñan a ela o día ou os días propios da festividade da entidade sacra, simbolizada por algunha advocación de Cristo, de María, ou dalgún santo/-a. «*El santuario es un templo en el que se venera la imagen o una reliquia de la Divinidad, de la Virgen o de un santo de especial devoción*»³. Estes adoitan acudir, ben dun xeito individual, ou colectivo, para suplicar á divindade a súa mediación perante unha serie de rogativas de índole material (sandar, obter boas colleitas, rogar polos recén nados...) e algunhas -as menos- de carácter espiritual. Tamén veñen para cumprir coas promesas ofrecidas, logo de que a entidade sacra lles outorgase as peticións solicitadas. «*Los santuarios son percibidos como espacios sagrados, de los cuales irradia la salud material o espiritual, y a los que se acude de forma individual o colectiva*»⁴.

Localización da parroquia de Abragán no concello do Corgo. Elaboración: Antonio Figueroa Paz

3. LOCALIZACIÓN DO SANTUARIO DO SAN BARTOLOMEU⁵

A efectos eclesiásticos, a ermida obxecto de estudo está situada no lugar de Abragán⁶,

²CEBRIÁN FRANCO, Juan José: *Santuarios de Galicia (Diócesis de Santiago de Compostela)*. Santiago de Compostela, 1982, pág. 6.

³MARIÑO FERRO, Xosé Ramón: *Las romerías / peregrinaciones y sus símbolos*. Vigo: Ed. Xerais, 1987, pág. 13.

⁴PRAT i CARÓS, Joan: "Los Santuarios Marianos en Cataluña: una aproximación desde la etnografía", en *La Religiosidad Popular. III. Hermandades. Romerías. Santuarios*. Anthropos, Barcelona, 1989, pág. 227.

⁵Os autores agradecen a Antonio Figueroa Paz, experto en Sistemas de Información Xeográfica, a elaboración dos mapas de localización do santuario obxecto deste estudo.

⁶A 1 de Xaneiro do ano 2022, esta aldea tiña 7 habitantes.

pertencente á parroquia homónima de San Bartolomeu⁷, anexionada actualmente á parroquia de Santa María de Escoureda, arciprestado de Sarria-Samos⁸, e diocese de Lugo. Dende unha óptica civil, este recinto sacro está emprazado na aldea de Abragán, parroquia de San Bartolomeu de Abragán, concello do Corgo, comarca de Lugo e provincia de Lugo. O concello do Corgo contaba a comezos do ano 2022 con un total de 3429 habitantes, distribuídos nunha superficie de 157,33 km² correspondente a 38 parroquias⁹. A comarca de Lugo está situada na parte central da provincia do mesmo nome; ocupa unha superficie de 1365 km² e a principios do ano 2022 posuía unha poboación de 117.657 habitantes, distribuída polos seguintes municipios: Castroverde (2592), O Corgo (3429), Friol (3627), Guntín (2627), Lugo (97211), Outeiro de Rei (5296), Portomarín (1352) e Rábade (1503). Tomando como punto de referencia a cidade de Lugo, o santuario de San Bartolomeu dista uns 17 km. Para chegar a el hai que seguir a N-VI en sentido Madrid ata Nadela e logo a LU-546 cara a Sarria ata Maceda, onde unha estrada local nos levará directamente ata o espazo sacro.

Aspecto exterior da ermida, con varios devotos asistindo á misa solemne do 24 de Agosto.

⁷Trátase dunha pequena freguesía, que foi suprimida hai anos; está situada no sueste do Concello do Corgo, e limita co municipio de Lámara. No ano 2019 esta parroquia contaba con 51 habitantes, distribuídos nunha superficie de 3,76 km² onde se encontraban as entidades de poboación de Abragán, Coedo, Lago e Laguiño.

⁸Dende a reestruturación feita no ano 2010. Denantes tratábase do arciprestado de Farnadeiros.

⁹Abragán, San Bartolomeu; Adai, Santiago; Anseán, Santa Catarina; Bergazo, San Fiz; Cabreiros, Santa Mariña; Campelo, San Xulián; Camposo, Santiago; Castrillón, San Salvador; Cela, San Xoán; Cerceda, San Pedro; Chamoso, San Cristobo; Escoureda, Santa María; Farnadeiros, San Pedro; Fonteita, Santiago; Franqueán, Santa María; Gomeán, Santiago; Lapio, San Miguel; Laxosa, Santiago; Maceda, San Pedro; Marei, Santa María; O Alto, Santalla; O Corgo, San Xoán; Paradelas, San Fiz; Pedrafitas, San Miguel; Queizán, Santa María; Quinte, Santalla; Sabarei, Santa María Madanela; San André de Chamoso; San Bartolomeu de Chamoso; San Cosme de Manán; San Martiño de Folgosa; San Pedro de Arxemil; San Xiao de Vilachá; Santa María de Manán; Santa María de Piñeiro; Santo Estevo de Farnadeiros e Santo Estevo de Folgosa.

4. DESCRICIÓN DO ESPAZO SACRO¹⁰

A ermida de San Bartolomeu, antiga igrexa parroquial, está emprazada no sitio máis elevado do lugar de Abragán, ao carón dunha carballeira. A súa fachada posúe unha porta alintelada e unha espadana dun van cun campanil no que se pode ler a seguinte inscrición: **“San Bartolomé / ora pro nobis / 1799”**. A súa construción foi realizada en boa medida con bloques graníticos. Este recinto sacro amosa no seu exterior unha cuberta a dúas augas, realizada con laxas de pizarra ao igual que o seu pavimento. Con respecto ao seu interior, de nave única, presenta un arco triunfal en aresta, realizado con pedra granítica. Ademais, é mester distinguir un sinxelo retablo de deseño renacentista con dúas tallas: unha delas, con libro e capa, podería corresponder a San Bieito e a outra a San Busto, segundo Elías Valiña.

Ao carón da parede lateral dereita hai un moble a xeito de carruaxe, no que están colocadas catro tallas de San Bartolomeu: unha, pequena, úsase para “poñer o santo”; outra, a de “San Berto vello”, foi restaurada por unha devota anónima; outra amosa a figura do santo a calcar o pecado, outra corresponde a un “San Berto novo”¹¹ e outra máis á Virxe do Carme co seu escapulario¹².

Ata hai aproximadamente uns vinte anos, este pequeno templo era coidado por Pilar Díaz Porto, da “Casa do Rizo”, de Abragán; todos os anos gardaba nunha caixiña “a coroa e o escapulario”, que levaba o San Bartolomeu e o día da súa festividade -o 24 de Agosto- poñíallo ao santo, xunto cun manto novo. Ao morrer esta devota, a capela pasou ao coidado de Carmen Pardo Vilanova, tamén da “Casa do Rizo”. Haberá uns dez anos, fixéronse algunhas reformas no edificio, afectando preferentemente á cuberta, ao pintado e ás masas. Nesta restauración foi decisiva a colaboración de D. Enrique Casanova, concelleiro municipal. Froito da mesma é a placa

que se colocou nun recuncho do interior, na que se pode ler o seguinte: **“En agradecimiento a / Enrique Casanova / de la Asociación de / Vecinos de / San Bartolomé”**. Nos últimos catro anos dotáronse cinco cadeiras¹³ e uns bancos¹⁴. Desta maneira, os devotos asistentes o día da festividade do San Bartolomé podían ter un comfortable acomodo.

5. ACHEGAS DOCUMENTAIS

5.1 ALGÚNS DATOS SOBRE A VISITA PASTORAL DO BISPO DE LUGO, D. LUCAS BUSTOS DE LA TORRE, Á VIGAIRÍA DE SAN BARTOLOMEU DE ABRAGÁN (O CORGO) NO ANO 1701

No ano 1701, o bispo da diocese de Lugo, D. Lucas Bustos de la Torre levou a cabo unha visita pastoral¹⁵ ás parroquias do actual concello do Corgo, que formaban parte de seis arceprestados (cotos de Lugo, Farnadeiros, Maestrescolía, Páramo-Gondrame, Picato e Sarria).

Con respecto á parroquia de San Bartolomeu de Abragán, consérvanse os seguintes datos:

Es vicaría del Monasterio de Samos, que lleva todos los frutos. Sírvela el cura de Marei y le da el Monasterio quatro ducados cada un año y los frutos menores. La yglesia lleva las primicias.

No hai sacramento ni chrismeras. No sirve más que si fuera hermita. Sólo se diçen en misa en ella tres veces al año. Está casi aruinada y no se sabe liquido lo que tiene de caudal. Queda comisión al cura para que lo liquide y comisión para su cobrança y con ello reedifique la yglesia y asee lo mejor que pueda y no alcançado requiera al reverendísimo padre Abad de Samos su plato que faltare en consideración de perçivir todos los diezmos.

¹⁰VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Inventario Artístico de Lugo y su Provincia*, Madrid: Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia. Servicio Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica, 1975, pág. 13.

¹¹Doado por un membro da “Casa de Neiras”, de Abragán.

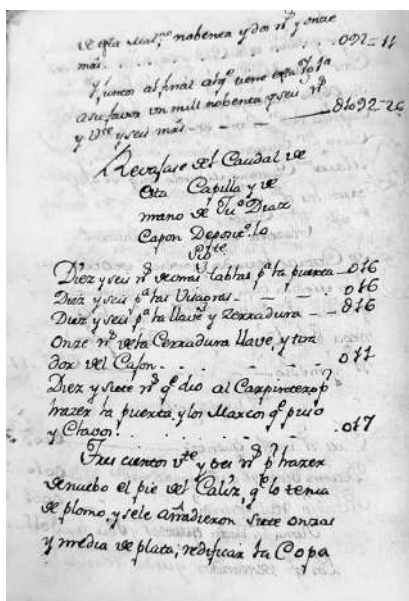
¹²Doado pola devota Elena Santa Cruz Toirán, procedente da “Casa de Penelo”, de Abragán.

¹³Dúas cadeiras foron feiras por Elda e Luís, familiares da “Casa do Rizo”; e outras tres, por Manuel Díaz Pardo, tamén da “Casa do Rizo”.

¹⁴Os bancos foron realizados coa esmola que se recadou o día da festividade do Santo.

¹⁵O Libro de Visitas de Bustos de la Torre é a única visita pastoral encadernada conservada no Arquivo Histórico Diocesano de Lugo. Cfr. GONZÁLEZ MURADO, Oscar: “Estado das Igrexas do Corgo a principios do Século XVIII”, en Corga (Revista Anual do Centro de Estudos do Corgo), nº 9, 2022, pág. 42.

No ai saçerdote, hermita, capilla, capellania ni
cofradía.¹⁶

Documento recollido no Libro de Fábrica depositado
no Arquivo Diocesano de Lugo.

5.2 A VIGAIRÍA DE SAN BARTOLOMEU DE ABRAGÁN ENTRE OS ANOS 1690 E 1769

Esta vigairía dependía do mosteiro de Samos, que levaba todos os froitos. Estaba administrada polo párroco de Marei, nomeado D. Luís Teijeiro, ao que o mosteiro lle entregaba inicialmente cada ano catro ducados¹⁷ e os froitos menores¹⁸. Posteriormente, dende o ano 1719 ata o 1761, sería rexida polo crego D. Alonso do Páramo, que levaba tamén a freguesía de Marei. Finalmente, dende o ano 1761 ata o 1768, a súa administración iría recaer no crego D. Antonio Núñez de Fontela¹⁹. Estes cregos dirixían esta vigairía coa axuda dun mordomo, que se encargaba de cobrar as primicias²⁰ aos que habitaban o seu territorio. Estes entregaban “a primicia” en especie,

empregando como unidade de medida a fanega²¹, o ferrado²², ou o celemín²³. A primicia non era igual para todos, xa que había unha primicia especial para os pobres²⁴. Ademais, os veciños do lugar de **Lago** pagaban a metade da primicia á ermida de Abragán, e a outra metade á igrexa de **Marei** posiblemente debido a algún servizo eclesial, que lles proporcionaba a devandita freguesía. Algúns exemplos de primicias: **Ano 1702**. Total da primicia. Dúas fanegas de pan de primicia, máis tres reais²⁵ de primicias dos pobres. **Ano 1707**. Dúas fanegas de pan e un celemín de pan. **Ano 1712**. Once ferrados e dous reais dos pobres. **Ano 1715**. Once ferrados e un celemín. **Ano 1730**. Dúas fanegas, dous ferrados e a terceira parte doutro de pan. **Ano 1743**. Dúas fanegas, dous ferrados e a terceira parte doutro. **Ano 1763**. 14 ferrados e un tercio doutro pola medida vella. Ademais, no libro de Fábrica, adoitaba poñerse o prezo da “unidade de medida” máis específica da primicia. Así, no ano **1702** a fanega valía 22 reais. No **1712**, 22 rs. No **1730**, 18 rs. No **1761**, 44 rs... Pola súa tarefa, o mordomo adoitaba cobrar unha pequena remuneración económica ou subsidio: **“A este maiordomo un real y 14 maravedis de subsidio. Ano 1758”**. Dende principios do século XVIII ata o ano 1769²⁷, houbo un bo número de mordomos, que colaboraron nas tarefas de administración co crego encargado desta vigairía²⁸. Neste labor de administración cómpre sinalar o pago da “décima” ao Colexio do Seminario de Lugo²⁹. Tamén, diferentes arranxos

¹⁶GONZÁLEZ MURADO, Oscar: "Estado das Igrexas do Corgo a principios do Século XVIII", en Corga (Revista Anual do Centro de Estudos do Corgo), nº 9, 2022, páx. 42.

¹⁷Moeda castelán. O seu valor era de once reais ou trescentos setenta e cinco maravedís.

¹⁸GONZÁLEZ MURADO, Oscar: "Estado das Igrexas do Corgo a principios do Século XVIII", en Corga (Revista Anual do Centro de Estudos do Corgo), nº 9, 2022, páx. 42.

¹⁹Archivo Central Diocesano. Parroquia: Escoureda. Abregán (Capilla). Libro de Fábrica, nº 1. 1690-1769.

²⁰Primícias era a oferta para as divindades do gallo das colleitas, do nacemento das crías do gando ou da caza. No cristianismo, a primícia pasou a ser a parte voluntaria, que se ofrecía a Deus: “a primeira entre todas”. Ao comezo da Idade Media, era coma unha renda polo uso de terras que eran propiedade da igrexa e das ordes relixiosas. Logo iríase incorporando, coma o dezmo, aos beneficios eclesíásticos, que constituían as formas de financiamento fundamental da igrexa católica ata ben entrando o século XIX.

²¹En Galicia, unidade de superficie equivalente a dous mil cento tres metros cadrados. Unha fanega = case cinco ferrados.

²²En termos xerais, soe establecerse a equivalencia dun ferrado ó redor dos 500 metros cadrados, aínda que hai variacións importantes entre concellos e mesmo entre parroquias. A comezos do século XIX, co nacemento dos concellos, foise unificando a medida para cada municipio. Así, no Corgo a medida do ferrado equivalería hoxe a uns 436 metros cadrados.

²³En Galicia o celemín coñécese como ferrado, aínda que existen variacións na súa equivalencia dunhas zonas a outras.

²⁴Exemplos: ano 1702, tres reais de primicias de pobres; ano 1720, un real e medio de primicias de pobres; ano 1733, un real de primicia de pobres.

²⁵No século XVIII, había reais de prata. ½ real, 1 real, 2 reais, 4 reais, e 8 reais. Tamén, había moedas de cobre: o maravedí, ½ cuarto, cuarto.

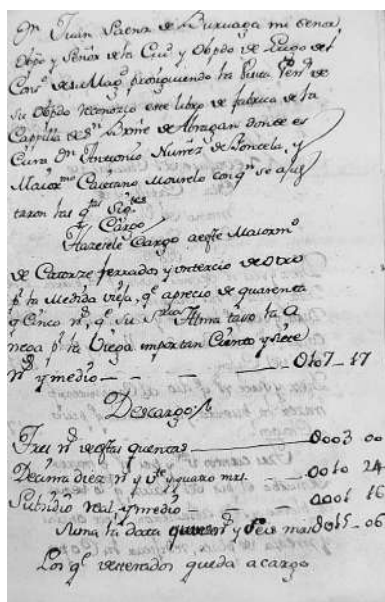
²⁶Arquivo Central Diocesano. Parroquia: Escoureda. Abragán (Capilla). Libro de Fábrica, nº 1. 1690-1769.

²⁷Ano no que remata o Libro de Fábrica existente sobre a vigairía de San Bartolomeu de Abragán.

²⁸ Así, podemos sinalar os seguintes: ano 1702, Domingo López; ano 1707, Angel Mourelo; ano 1712, Domingo López; ano 1715, Antonio Mourelo; ano 1720, Pedro Díaz; ano 1733, Bernabé Fdez.; ano 1736, Diego Mourelo; ano 1740, Jacobo Ribera; ano 1743, Felipe Mourelo; ano 1748, Francisco de Sta. Cruz; ano 1752, Juan Mourelo; ano 1758, Manuel do Porto; ano 1761, Juan Capón; ano 1763, Cayetano Mourelo...

²⁹A décima era unha contribución pecuniaria que todas as freguesías da diocese lle facían ao Colexio do Seminario de Lugo para colaborar nos seus gastos. Así, por exemplo, no ano 1715, tres reais e dous maravedís; no 1720, tres reais e nove mrs.; no 1733, cinco reais e catorce mrs.; no 1750, catro reais e vintenove mrs.; no 1757, sete rs. e vinte dous mrs...

que houbo que realizar tanto no interior como no exterior da capela, así como a incorporación de determinados materiais e obxectos de culto. No ano 1702, o visitador pastoral mandou ao crego D. Luís Teijeiro, que as débedas pendentes dos mordomos de anos anteriores se empregasen en reparar as paredes e o teito da igrexa; e no caso de que non alcanzasen os cartos, requiríse ao Abade de Samos para que puxera o que faltase³⁰. Anos despois, no 1720, mercáronse uns santos, un misal, un cáliz, un pano de mans... ademáis, realizáronse algúns arranxos no interior e no exterior da capela. No ano 1736, levouse a cabo a reconstrución da igrexa, que supuxo un custo de 630 reais. Máis adiante, no 1743, adquiriuse un retablo por 498 reais. Finalmente, xa no ano 1763, fíxose un pagamento de case 400 reis, distribuídos do seguinte xeito: 48 rs., para as táboas da porta da igrexa; para comprar as bisagras, a chave e as pechaduras, 17 rs., que cobrou o carpinteiro por construír a porta cos seus marcos correspondentes. E 323 reais por realizar de novo o pé do cáliz, que era de chumbo, e ao que se lle engadiron sete onzas e media de prata³¹; neste último pago incluíanse tamén a reconstrución da copa, a patena e os seus dourados.

Documento recollido no Libro de Fábrica depositado no Arquivo Diocesano de Lugo.

³⁰Xa vimos que S. Bartolomeu de Abragán é unha vigairía dependente do mosteiro de Samos.

³¹Unha onza de prata equivale a 31 gramos.

Por outra banda, tanto as primicias coma os gastos da capela eran regulados polo bispo da diocese ou no seu nome por un visitador pastoral, que case sempre era un coengo da catedral de Lugo. Así, todos os anos, entre os meses de xuño e setembro, levábase a cabo unha visita pastoral a esta vigairía. Case sempre, tanto o bispo³² como o visitador pastoral³³ aceptaban as contas que lles amosaban o crego e máis o mordomo. Con todo, algúns anos mostraron as súas queixas pola falta de atención que lle prestaban á ermida.

6. ALGÚNS DATOS HAXIOGRÁFICOS E ICONOGRÁFICOS

San Bartolomeu naceu no ano 17 da nosa era en Caná de Galilea; é mencionado nos catro evanxeos, sempre na compañía do apóstolo Felipe. Segundo o evanxeo de San Xoán, foi nomeado Natanael e chamado xunto a Felipe por Xesús. Segundo os “Feitos dos Apóstolos” foi testigo da Ascensión de Xesús.

Varias tradicións referen que predicou en Asia Menor, a India e Armenia. Aquí, a influencia positiva que tivo a súa tarefa evangelizadora motivou que os sacerdotes pagáns influísen no rei armenio Astiaxes para que o mandara esfolar e decapitar. Non obstante, algunha tradición alude ao feito de que foi crucificado coa cabeza cara abaixo. O artista renacentista Miguel Anxo inmortalizou o seu martirio na Capela Sixtina amosando ao santo coa pel nas súas mans. Este santo é considerado patrón dos curtidores, viticultores, xastres, marroquineiros, panadeiros... Hoxe, algunhas das súas reliquias gárdanse nunha pequena igrexa homónima ao pé do río Tiber; outras, encóntranse nas catedrais de Frankfurt (Alemaña) e Canterbury (Inglaterra). A súa festividade conmemórase o 24 de Agosto na igrexa latina, o 11 de Xuño nas igrexas orientais e o 8 de Decembro entre os cristiáns armenios³⁴.

³²D. Lucas Bustos de la Torre, realizou a visita pastoral nos anos 1701, 1702, e 1706. Logo, nos anos 1750, 1754 e 1763, fixo a visita o bispo D. Francisco Izquierdo.

³³Nos anos restantes, salientamos as seguintes visitas, realizadas case sempre por coengos: no ano 1713, D. José Quiroga, canónigo; no 1715, D. Froilán Sánchez, canónigo, que repite no 1719; no 1724, D. Francisco Xabier del Barco; no 1740, D. Antonio Felipe, canónigo, que repite no 1743; no 1748, D. Carlos Saavedra, canónigo; no 1757, D. Antonio Rodríguez, canónigo; no 1761, D. Romualdo Izquierdo, canónigo; no 1768, D. Jerónimo Agudo, canónigo.

³⁴ECWIKI. Enciclopedia Católica online.

Carro procesional con tres imaxes do San Berto e a Virxe do Carme.

Verbo da súa iconografía, adoita representarse con barba, cun libro e cun coitelo, instrumento usado no seu martirio. Ás veces aparece cunha cadea na súa man, termando do demo ou, tamén, co maligno baixo os seus pés³⁵.

Nesta ermida, como vimos, hai catro imaxes do San Bartolomeu situadas enriba dunha carruaxe, amosando unha variada iconografía:

1-A imaxe colocada na parte anterior esquerda da carruaxe mostra barba e un libro na súa man esquerda; terma dun coitelo na súa man dereita e baixo os seus pés figura a imaxe do demo.

2-A talla situada no lado posterior dereito presenta barba e unha cadea na man esquerda, suxeitando ao demo.

3-A que está colocada no lado posterior esquerdo mostra barba, un coitelo na súa man dereita e un libro na súa man esquerda.

³⁵VORÁGINE, Santiago: *La Leyenda Dorada*, Madrid: Alianza. "Segundo a tradición, expulsou do interior dunha estatua que había nun templo a un demonio denominado "Astaroth".

4-Finalmente, a imaxe pequena do San Bartolomeu está asociada a un coitelo de madeira. Con estas dúas pezas lévanse a cabo os rituais de "poñer o Santo" e o de "pasar o coitelo".

Imaxe de San Berto e coitelo de madeira utilizados nos rituais de poñer o santo e pasar o coitelo.

7. FESTIVIDADE, TERRITORIO DE GRACIA E PEDIMENTOS

Antano, a festividade do San Bartolomeu conmemorábase os días 24 e 25 de Agosto. O 24 era o día principal, no que adoitaban acudir os devotos da contorna: Sabarei, Escoureda, Chousa, Maceda, Marei e, tamén, dalgunhas parroquias do municipio limítrofe de Láncara, moi especialmente da Pobra de San Xiao, onde hai uns anos até se chegaban a pechar os bares, tendas e comercios, para que os fregueses puidesen asistir ao evento relixioso. O día 25, celebrábase o San Berto³⁶ pequeno: era un día adicado aos parroquianos e aos convidados que aínda quedaban do día anterior; adoitaban vir menos fieis, aínda que se realizaban os mesmos rituais que o día 24.

Afirman os veciños que San Bartolomeu foi un santo protector dos mozos da parroquia que

³⁶Empregamos indistintamente San Bartolomeu e San Berto. A forma "San Berto" úsase máis que a de "San Bartolomeu" por parte dos fregueses de Abragán.

tiveron que ir á guerra civil española. E así, algúns fregueses expresan esta gratitude dicindo: **“Estamos moi agradecidos ao santo por devolvernos aos nosos fillos sans e salvos”**³⁷. Por outra banda, cando había moita seca os veciños adoitaban sacalo en procesión para propiciar a chuvia. Aínda hoxe quedan algunhas persoas na parroquia que lembran un ano de moita seca, no que sacaron ao santo en procesión e pouco despois comezou a chover, sen parar de facelo durante oito días seguidos³⁸.

Na actualidade, o día 24 de Agosto acoden devotos das parroquias limítrofes, como Escoureda, Chousa, Maceda e, tamén, da parroquia lancaresa da Pobra de San Xiao. O motivo consiste en pregarlle ao santo a concesión dalgunha petición ou como agradecemento por un favor recibido. Os pedimentos máis usuais adoitan ser por mor de doenzas ligadas coa pel, coas articulacións e con vultos. Ás veces, os pedimentos soían levarse a cabo por fregueses que non podían acudir personalmente á ermida por algún motivo.

8. RITUAIS E OFRENDAS

O ser humano dende sempre estivo suxeito a unha serie de perigos e vicisitudes. Por tal causa, leva a cabo unha serie de rituais e ofrendas coa finalidade de que as diferentes entidades sacras sintan compaixón e sexan propiciatorias.

Hoxe por hoxe, os devotos que acoden a esta capela, fano para suplicar do santo a concesión dun pedimento ou ben como mostra de gratitude por un ben acadado. Tanto nun caso coma noutro realizan varios rituais e ofrendas, que poden estar máis ou menos ligados cunha liturxia oficial ou popular.

Así, hai anos, os devotos para acceder ao espacio sacro viñan andando e, tamén, en eguas e a cabalo; ademáis, algúns facían o último treito de xeonllos, xa que era un signo de sumisión e purificación, baseado na mortificación física, algo que se está erradicando paseniño. Na actualidade, os devotos adoitan vir en coches propios ou

dalgún amigo ou familiar. Non obstante, algúns veñen andando dende os seus lugares de orixe. O camiñar tamén constitúe unha forma sinxela de purificación e mortificación corporal.

Xa no santuario, os fieis cumpren con dous rituais de carácter oficial: a misa e a procesión.

Ritual da misa solemne no interior da ermida, totalmente ateigada de devotos.

8.1 A MISA

Noutroira, tanto o día 24 coma o día 25 o párroco e algúns cregos da contorna oficiaban varias misas ao longo da mañá e primeiras horas da tarde. Logo, entre as 13:30 e as 14:00 horas, concelebrábase unha misa solemne na que participaban varios cregos. Hoxe, o párroco ou ás veces un crego³⁹ que fai ás veces de párroco oficia unha misa ás 13:00 horas. Nos anos 2022 e 2023, estas misas foron oficiadas polo párroco do Corgo, D. Oscar González Murado. Houbo bastante afluencia de devotos, ata o punto de que algúns deles tiveron que oír a misa solemne dende o exterior da ermida.

Ritual da procesión ao saír da ermida.

³⁸Informante: Carmen Pardo Vilanova, de Abragán.

³⁹Segundo Carmen Pardo Vilanova, da “Casa do Rizo”, unha das imaxes atribuída ao San Berto representa ao San Gabriel.

8.2 A PROCESIÓN

Ao rematar a misa solemne ten lugar a procesión. Algúns devotos, case sempre da freguesía, sacan nas andas as imaxes do San Bartolomeu e a imaxe mariana do Carme ata o sitio denominado A Campa, fronte á “Casa do Rizo”, ou ata A Cortiña do Campo, situada un pouco máis abaixo, dependendo de onde se vaia realizar a celebración profana. Detrás das imaxes van os cregos concelebrantes, algúns músicos e os devotos, en xeral colocados sen distinción de idade nin sexo.

Ritual da procesión ao voltar á ermida.

No ano 2023, logo da misa oficiada ás 13:00 horas, saíu a procesión disposta do seguinte xeito: en primeiro termo, ía a cruz parroquial, portada por un fregués da comunidade local; logo, seguíalle unha carruaxe levada por dous devotos na súa parte anterior e dúas devotas na súa parte posterior. Sobre ela ían as tres imaxes maiores do San Bartolomeu⁴⁰ e unha da Virxe do Carme. Esta carruaxe foi mandada facer por Carme Pardo Vilanova⁴¹. As procesións en carros enfeitados e carruaxes son moi habituais nos santuarios marianos do municipio do Saviñao⁴². A procesión ten como finalidade proxectar as manifestacións sacras fora do recinto sacro, santificando o espazo circundante. Para realzar a súa transcendencia, adoita ser calificada como “grandiosa”, “solemne”, “maxestosa” ou “de gala”⁴³.

⁴⁰Tamén chamado San Berto polos devotos e fregueses asistentes.

⁴¹Pertencente a “Casa do Rizo” de Abragán.

⁴²BLANCO PRADO, José Manuel: “Os Santuarios Marianos do Municipio do Saviñao (Lugo)”, en *Croa*, nº 30, 2020, paxs. 69-87.

⁴³LADRA, Lois: *Religiosidade popular e mitos fundacionais no Douro Transmontano*. Vila Real: Cámara Municipal de Vila Real, Caderno Cultural nº 24, páx. 79.

Ritual de poñer o santo.

Ritual de pasar o coitelo polo corpo, neste caso pola cabeza de unha devota.

8.3 OS RITUAIS POPULARES: “POÑER O SANTO” E “PASAR O COITELO”

Logo da procesión, realízanse dous rituais no interior da capela: o ritual de “poñer o santo” e o ritual de “pasar o coitelo do San Bartolomeu”. Ambos os dous son realizados por unha freguesa de Abragán, chamada Carmen Pardo Vilanova, da “Casa do Rizo”⁴⁴.

Ritual de pasar o coitelo polo corpo, neste caso pola gorxa de unha devota.

⁴⁴Vai para uns corenta anos que esta freguesa leva realizando os dous rituais.

Ritual de pasar o coitelo polo corpo, neste caso polas costas dun devoto.

A muller encargada deste ritual dá comezo ao mesmo pasando unha imaxe pequena do San Berto por riba da cabeza dos devotos, mentres pronuncia a seguinte xaculatoria: **“Cristo viva / Cristo Rei / San Bartolomé bendito / te libre de todo mal / Amén.** Logo, collendo o coitelo de madeira do San Bartolomeu, toca con el os vultos e outras partes doentes dalgúns ofrendantes, mentres recita a mesma xaculatoria que no intre de poñer o santo. No ano 2023, puidemos apreciar como a freguesa encargada do ritual pasou o chamado **“coitelo do San Berto”** pola cabeza, a gorxa, as costas, o peito e, tamén, polas extremidades inferiores dalgúns devotos. Asemade, fixo unha cruz co coitelo por riba da foto dunha persoa, que lle entregou para tal fin outra devota. De aí, que o poder inherente ao coitelo se transmita ao exterior dun xeito directo, mais tamén indirecto. Este ritual do coitelo tamén se emprega hoxe nalgúns santuarios da Terra Chá adicados ao San Adrián⁴⁵.

Ritual de pasar o coitelo polo corpo, neste caso polos xeonllos de unha devota.

⁴⁵BLANCO PRADO, José Manuel: “A Devoción popular ao San Adrián na Terra Chá”, en *Croa* nº 27, 2017, páxs. 104-119.

Ritual de pasar o coitelo, neste caso pola foto de unha devota ausente.

8.4. OFRENDAS

Finalmente, hai devotos que deixan un velón aceso ao carón da imaxe obxecto de devoción, e tamén adoitan entregar unha esmola en metálico (depositada nunha cesta aberta ou nun peto pechado), case sempre no intre de realizar os rituais xa mencionados.

Ritual de acender as velas e de ofrecer esmola.

Ritual de deixar esmola na cesta aberta ou no peto pechado.

Hai anos era moi habitual que os devotos trouxesen exvotos ou figuras de cera que representaban as partes do corpo polas que viñan ofrecidos: pernas, mans, cabezas...

Ao rematar os oficios relixiosos, os fieis retornan aos seus lugares de orixe, a non ser que houbera festa profana. Neste caso, adoita realizarse no lugar denominado A Campa, aínda que o máis habitual era que se celebrase na Cortiña do Campo. A festa caracterizábase antigamente pola presenza de carruseis, moi demandados polos cativos e polos mozos da parroquia. Tamén facía acto de presenza algún bar ambulante ou da comisión de festas, así como unha banda ou orquestra, que adoitaba actuar dende o anoitecer ata as primeiras horas da mañá. Aínda hoxe se garda lembranza dunha pretérita festa moi sonada, que organizou José de Pena Grande a principios da década dos noventa do século pasado⁴⁶. Nesta celebración cóntase que houbo foguetes, carruseis, cabezudos, orquestra e xantar campestre⁴⁷.

Xantar campestre na carballeira de San Berto. Ca. 1933-34.
Arquivo familiar.

No ano 2023, celebrouse no interior da “Casa do Rizo” un xantar comunitario para os veciños de Abragán e os seus respectivos convidados.

9. BREVES CONSIDERACIÓNS ANTROPO-LÓXICAS

Como xa referimos anteriormente, Abragán é unha freguesía relixiosa que foi suprimida como tal eclesiasticamente, malia o feito de aínda existir como parroquia civil. Moi probablemente, un dos últimos sinais identitarios nos que a comunidade

se proxecta ciclicamente con carácter público é a romaría anual do San Berto. Esta data conmemórase todos os anos cada 24 de Agosto, en pleno estío festivo. Na misa e na procesión reúnense moitos dos fregueses, así coma os seus amigos e familiares, sen que falten devotos oriundos doutras terras.

A pesar de pretender transmitir unha imaxe unitaria e ordenada, o certo é que, como en todas as manifestacións da relixiosidade popular, os conflitos de orde externa ou mesmo interna están decote latentes e ben presentes. Vexamos tan só un exemplo. A freguesía de San Bartolomeu de Abragán está integrada por catro barrios ou lugares: Abragán, Coedo, Lago e Laguño; todos eles conforman unha aparente unidade parroquial no ámbito civil e todos eles, como parroquia, manteñen de vello unha certa rivalidade coa freguesía veciña de Marei. As memorias orais que recollimos no núcleo de Abragán aínda conservan e transmiten vellas rivalidades locais, moitas veces materializadas en coplas e cantares con claras invectivas dirixidas a certas aldeas e comunidades veciñas:

“Marei, Mariño;
Lago, Laguño;
San Simón e Samprizón...
...lugares da fame son”

Convén non esquecer o feito de que, dos seis lugares que refere a mentada cantiga, catro deles –os dous primeiros e os dous últimos– pertencen á parroquia de Santa María de Marei, pero os dous centrais están vencellados á de Abragán. Por uns motivos ou por outros, o certo é que esta copla é coñecida tanto a nivel intraparroquial como noutras freguesías veciñas. Interpelados varios informantes sobre o significado máis fondo que se agacha baixo esta composición estrófica, non foron precisamente poucos os que indicaron que devotos oriundos de todos estes barrios participaban antigamente na romaría do San Berto, pero que as disputas entre eles por diversos motivos estaban moi arraigadas e viñan de lonxe, incentivando ciclicamente certas rivalidades.

⁴⁶Esta persoa era oriunda de Madrid, mais fillo duns veciños desta parroquia.

⁴⁷Algo habitual nas festas de antano. As persoas que viñan de ofrenda a esta capela soían traer a comida en cestas que deixaban na “Casa do Rizo”.

Sexa como for, o certo é que, todos os anos, cada 24 de Agosto, un heteroxéneo conxunto de devotos ao San Berto escenifica ritualmente o ideal dunha comunidade espiritual unida e ordenada, que celebra no interior da ermida un discurso de paz e harmonía na fe católica, posteriormente proxectado no espazo exterior inmediato á carballeira de Abragán. Con esta escenificación preténdense minimizar simbolicamente as tensións e os conflitos, invertindo metaforicamente unha cotidianidade de existencia laboral para substituíla por unha festividade idealizadora dos valores de harmonía e convivencia pacífica. Nada novo, pois. Unha vez mais, a festa do santo repítese para invertir a realidade nun sentido oposto ao do Entroido. No día do San Berto haberá excepcionalmente paz e harmonía, por oposición aos conflitos cotiáns do resto do ano e no día do Entroido haberá excepcionalmente foliada e transgresión, por oposición ás estritas normas que rexen a sociedade.

Hoxe en día, os veciños de Lago, Laguiño e Coedo pertencen eclesiasicamente a Marei, mentres que os de Abragán están vencellados a Escoureda. Convén salientar que os de Coedo celebran hoxe a festa de Marei, en tanto que antigamente houbo anos en que se celebrou por duplicado o San Berto, xuntando aos veciños de Lago e Laguiño por un lado e aos de Abragán polo outro. Tamén se conservan algunhas memorias moi esvaídas que referen a pretérita celebración dunha feira paralela. Sexa como for, o certo é

Xantar campestre na carballeira de San Berto. Ca. 1960-61. Arquivo familiar.

que a realidade pasada e presente non deixa de ser poliédrica, dinámica e complexa, amosando moitas mudanzas conxunturais.

Con este traballo pechamos un ciclo que se abriu hai mais de dez anos e que nos levou a estudar consecutivamente os catro santuarios existentes no termo municipal do Corgo: o da Virxe das Virtudes en Pedrafita⁴⁸, o do San Bernabé no Castrillón⁴⁹, o do Santo Anxo en Anseán⁵⁰ e o que agora vimos de presentar: o do San Berto en Abragán. Así pois, deste xeito fican recollidas coa súa correspondente descrición etnográfica todas as manifestacións da relixiosidade popular corguesa vencelladas aos seus respectivos santuarios locais.

10. BIBLIOGRAFÍA.

Arquivo Diocesano de Lugo. Parroquia: Escoureda. Abragán (Capilla). Libro de Fábrica, n.º 1. 1690-1769.

BLANCO PRADO, José Manuel: *Exvotos e rituais nos santuarios lucenses*. Lugo: Servicio de Publicacións da Deputación Provincial, 1996.

BLANCO PRADO, José Manuel: "O santuario da Virxe das Virtudes (Pedrafita)". *Corga*. 2011, n.º 2, páxs. 58-65.

BLANCO PRADO, José Manuel: "Etnorituais e ofrendas relixiosas a nivel popular en dúas comunidades do Corgo". *Corga*. 2012, n.º 3, páxs. 12-21.

BLANCO PRADO, José Manuel: "Santuario do Santo Anxo de Anseán". *Corga*. 2013, n.º 4, páxs. 78-93.

BLANCO PRADO, José Manuel: "A Devoción popular ao San Adrián na Terra Chá (Lugo)". *Croa*. 2017, n.º 27, páxs. 104-119.

⁴⁸BLANCO PRADO, José Manuel: "O santuario da Virxe das Virtudes". *Corga*, 2011.

⁴⁹BLANCO PRADO, José Manuel: "Etnorituais e ofrendas relixiosas a nivel popular...". *Corga*, 2012.

⁵⁰BLANCO PRADO, José Manuel: "Santuario do Santo Anxo de Anseán". *Corga*, 2013.

- BLANCO PRADO, José Manuel: “Os Santuarios Marianos do Municipio do Saviñao (Lugo)”. *Croa*. 2020, n.º 30, páxs. 69-87.
- CEBRIÁN FRANCO, Juan José: *Santuarios de Galicia (Diócesis de Santiago de Compostela)*. Santiago: Arzobispado, 1982.
- GONZÁLEZ MURADO, Oscar: “Estado das Igrexas do Corgo a principios do século XVIII”. *Corga*. 2022, n.º 9, páxs. 42-61.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel: *Guía de festas populares de Galicia*. Vigo: Galaxia, 1997.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel: *Os Santos titulares de parroquias en Galicia*. Santiago: Sotelo Blanco, 2012.
- LADRA, Lois: *Arte relixiosa popular na Terra de Valga: cruceiros, cruces e petos de ánimas*. A Coruña: Fundación Barrié, 2002.
- LADRA, Lois: *Religiosidade popular e mitos fundacionais no Douro Transmontano*. Vila Real: Câmara Municipal, 2021.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo: *Invitación a la antropología cultural de España*. Madrid: Akal, 1980.
- MALDONADO, Luís: *Religiosidad popular. Nostalgia de lo mágico*. Madrid: Cristiandad, 1975.
- MARIÑO FERRO, Xosé Ramón: *Las romerías/ peregrinaciones y sus símbolos*. Vigo: Xerais, 1987.
- MARIÑO FERRO, Xosé Ramón: *Santuarios mágicos de Galicia*. Vigo: Nigratrea, 2003.
- PRAT i CARÓS, Joan: “Los Santuarios Marianos en Cataluña”, en *La Religiosidad Popular*, vol. III, páxs. 211-252. Barcelona: Anthropos, 1989.
- VALIÑA SAMPEDRO, Elías et al.: *Inventario artístico de Lugo y su provincia*. Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1975.